

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ: ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Απόστολος Παπακωνσταντίνου, διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου,
δικηγόρος, εντ. διδάσκων στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών
Πανεπιστημίου Πειραιώς

1. Εισαγωγή

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί το Σύνταγμα του 1975 σε σχέση με τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα είναι η κατοχύρωση του *κοινωνικού κράτους*. Για πρώτη φορά προβλέφθηκαν, αφ' ενός, κοινωνικά δικαιώματα και, αφ' ετέρου, μια σειρά κοινωνικών ορισμών και ρητρών που διαχέουν στο συνταγματικό κείμενο τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Ρηξικέλευθη για την εποχή της ήταν επίσης η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη να θεσπίσει την υποχρέωση του κράτους για την προστασία του περιβάλλοντος και να θεμελιώσει την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης.

Οι ανωτέρω επιλογές αποτελούν ασφαλώς τη σημαντικότερη τομή στη συνταγματική μας ιστορία, αφού απαγκιστρώνουν το Σύνταγμα από την αποκλειστική του πρόσδεση στο φιλελεύθερο συνταγματισμό και το εντάσσουν στο ιστορικό κύμα του *κοινωνικού* αλλά και του *οικολογικού συνταγματισμού*. Ο καινοτόμος αυτός εμπλουτισμός του Συντάγματος, που συνιστά απόρροια αλλά και εκδήλωση της «επεκτατικής» λειτουργίας του¹, επιβεβαιώθηκε και ενισχύθηκε με την αναθεώρηση του 2001, με την οποία κατοχυρώθηκε ρητά η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθρο 25, παρ. 1, εδ. β Συντ.) και προβλέφθηκαν νέοι κοινωνικοί ορισμοί. Δεν θα ήταν έτσι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι η τελευταία τριαντακονταετία αποτελεί σε συνταγματικό επίπεδο περίοδο εδραίωσης του κοινωνικού κράτους και θεμελίωσης της κοινωνικής δημοκρατίας.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η κατοχύρωση μιας σειράς δικαιωμάτων των εργαζομένων που διασφαλίζουν δυνατότητες για διεκδίκηση των συμφερόντων τους και για συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που τους αφορούν. Αυτό επιτυγχάνεται βασικά με *τρεις δέσμες συνταγματικών διατάξεων* που αναφέρονται: α) στη συλλογική αυτονομία (άρθρο 22, παρ. 2 και 3), β) στη συνδικαλιστική ελευθερία (άρθρο 23, παρ. 1) και γ) στην

1. Βλ. Ευάγ. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 1991, σσ. 36-40.

απεργία (άρθρο 23, παρ. 2). Οι εν λόγω διατάξεις συνυφαίνονται με τους στόχους και την ουσία του κοινωνικού κράτους, αποτελούν δε θεμέλια της κοινωνικής δημοκρατίας.

II. Θεσμικές συνιστώσες του συνδικαλισμού: από την κρατική ανοχή στη συνταγματική προστασία

Η ιστορία του συνδικαλισμού αντανakλά εν πολλοίς την πορεία της ιδεολογικής, πολιτικής και θεσμικής εξέλιξης του σύγχρονου αστικού κράτους². Μια πορεία που ξεκινά ήδη από το 18ο αιώνα με την άνοδο και την επικράτηση του φιλελευθερισμού και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης μέχρι τη σημερινή μεταβιομηχανική κοινωνία και την παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα. Η θεσμική κυρίως εξέλιξη του συνδικαλισμού αποτελεί το χαρακτηριστικότερο ίσως επιστημολογικό παράδειγμα, το οποίο μας επιτρέπει να αντιληφθούμε επαρκέστερα τις βασικές ιδεολογικές, πολιτικές και συνταγματικές μεταλλάξεις που έχει προσλάβει το σύγχρονο αστικό κράτος στην ιστορική του περιοδολόγηση. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί εύκολα αν αναλογιστεί κανείς ότι ο συνδικαλισμός, ως θεμελιώδης οργανωτική μορφή για την προάσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων, αποτελεί σημείο συνάντησης των φιλελεύθερων, των κοινωνικών και των δημοκρατικών χαρακτηριστικών του θεσμικού συστήματος.

Ο συνδικαλισμός ως κοινωνικό και ως πολιτικό φαινόμενο κάνει απτή την εμφάνισή του ουσιαστικά από τη στιγμή που γίνεται φανερό ότι οι βεβαιότητες της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας του 18ου και του 19ου αιώνα κλονίζονται λόγω των τεράστιων κοινωνικών ανισοτήτων και της εξαθλίωσης της συντριπτικής πλειονότητας του πληθυσμού που επέφερε η κυριαρχία της βιομηχανικής επανάστασης. Η πίεση που δέχεται την περίοδο αυτή το αστικό κράτος από την εργατική τάξη και η σταδιακή διάδοση των πρώτων σοσιαλιστικών θεωριών θέτουν επί τάπητος το ζήτημα της θεσμικής και πολιτικής μετεξέλιξής του, ως προϋπόθεσης για την ίδια την επιβίωσή του. Η ανάγκη αυτή κατέστη επιτακτικότερη λόγω της απήχησης των μαρξιστικών αντιλήψεων και, πολύ περισσότερο, της κομμουνιστικής επανάστασης στη Ρωσία.

Το συνδικαλιστικό κίνημα καθίσταται ήδη από την περίοδο αυτή βασικός μοχλός πίεσης της εργατικής τάξης αρχικά για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, ιδίως στους χώρους δουλειάς, και μετέπειτα για την ουσιαστική μεταβολή του θεσμικού και πολιτικού συστήματος. Ο συνδικαλισμός από μέσο άμυνας των μισθωτών κατέστη σταδιακά κοινωνικό και πολιτικό κύτταρο ιδεολογικής προεργασίας, καθώς και μηχανισμός διεκδίκησης εργασιακών, οικονομικών και πολιτικών αιτημάτων της εργατικής τάξης. Σε ορισμένες περιπτώσεις το συνδικαλιστικό κίνημα αποτέλεσε τον καταλύτη για σημαντικές πολιτικές και θεσμικές μεταβολές, περισσότερο από ό,τι τα πολιτικά κόμματα, τα οποία λειτουργούν, λόγω της ένταξής τους στο πολιτικό σύστημα, περισσότερο

2. Πρβλ. Κ. Κασσιμάτη, σε: της ίδιας (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα*, 1997, σσ. 11 επ., Θ. Κατσάνεβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, 1996, σσ. 19 επ.

ως φορείς πολιτικής «ενσωμάτωσης» και «κοινωνικοποίησης». Αντίθετα, το συνδικαλιστικό κίνημα αποτελεί συνήθως ριζοσπαστικότερη και προοδευτικότερη μορφή συλλογικής οργάνωσης.

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι ο συνδικαλισμός αποτέλεσε πρωταρχικό παράγοντα για τη μετεξέλιξη του φιλελεύθερου αστικού κράτους σε προνοιακό, αρχικά, και σε κοινωνικό κράτος, μετέπειτα. Εξάλλου, κατά τη μεταπολεμική περίοδο τα αιτήματα του συνδικαλιστικού κινήματος τείνουν να προσλάβουν περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα, πιέζουν δε προς την κατεύθυνση της ουσιαστικότερης συμμετοχής της εργατικής τάξης στην πολιτική διαδικασία. Η ολοκλήρωση της επέκτασης του δικαιώματος ψήφου και η θεμελίωση βασικών ιδεολογικών, πολιτικών και θεσμικών προταγμάτων της κοινωνικής δημοκρατίας, οφείλονται, σε σημαντικό βαθμό, στο συνδικαλιστικό κίνημα, παρά τις όποιες αδυναμίες και αντιφάσεις του.

Ο ριζοσπαστικός έως ανατρεπτικός χαρακτήρας των αιτημάτων του οδήγησε, όπως ήταν αναμενόμενο, το αστικό κράτος αρχικά σε εχθρική στάση³ και σε διώξεις⁴. Ωστόσο, με την εισαγωγή της καθολικής ψήφου, την εμφάνιση του πολυκομματισμού, τη στερέωση του πολιτικού φιλελευθερισμού και τη θέσπιση των πρώτων κοινωνικοκρατικών χαρακτηριστικών, κατά τη διάρκεια του α΄ μισού του 20ού αιώνα, η αρχική εχθρική στάση του κράτους μετατρέπεται σε «*καχύποπτη ανοχή*». Συγχρόνως γίνονται τα πρώτα –δειλά– βήματα για τη θεσμική αναγνώριση όψεων της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Η τρίτη, τέλος, φάση των σχέσεων κράτους-συνδικαλισμού ξεκινά μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Την περίοδο αυτή αναπτύσσεται με γοργούς συχνά ρυθμούς το κοινωνικό κράτος, με κύρια χαρακτηριστικά την ολοκλήρωση του προνοιακού συστήματος, τη δραστική παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία και την κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων. Παράλληλα, θεσμοποιούνται βασικές όψεις της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Υποχωρεί έτσι σε σημαντικό βαθμό η αρχική καχύποπτη και αμήχανη στάση του κράτους απέναντι στο συνδικαλισμό και αναπτύσσονται τάσεις για την αναγνώριση και ένταξή του στο θεσμικό σύστημα.

Η σύμφυτη εξέλιξη κοινωνικού κράτους και συνδικαλισμού δεν είναι ασφαλώς τυχαία. Τόσο το κοινωνικό κράτος όσο και ο συνδικαλισμός έχουν ουσιαστικά κοινές ιδεολογικές αφετηρίες και υπόκεινται στην ίδια κατά βάση πολιτική, θεσμική και συνταγματική λογική: Αποβλέπουν, σε τελική ανάλυση, στην *εξισορρόπηση των κοινωνικών αντιθέσεων*, μέσα από μια δικαιότερη αναδιανομή του πλούτου, στη βάση της *κοινωνικής δικαιοσύνης*. Επί πλέον, θεμελιώνονται στην έννοια της *κοινωνικής αλληλεγγύης*, η οποία καθίσταται πρωταρχική συνιστώσα της σύγχρονης οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης.

Η θεσμική αυτή συνύφανση κοινωνικού κράτους-συνδικαλισμού αποτυπώνεται συνήθως, με τον πλέον απτό και ολοκληρωμένο τρόπο, στο Σύνταγμα. Η συνταγματική κατοχύρωση ταυτόχρονα της αρχής του κοινωνικού κράτους και της συνδικαλιστικής ελευ-

3. Βλ. Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, «Ατομικά δικαιώματα», τ. Β΄, 1955, σσ. 238 επ., 284-286, ιδίως σημ. 167.

4. Πρβλ. Κ. Κασιμάτη, *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 12 επ.

θερίας, που παρατηρείται ιδίως τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, αποτελούν τη χαρακτηριστικότερη ίσως επιβεβαίωση της ουσιαστικής μετάλλαξης του σύγχρονου αστικού κράτους. Εξάλλου, η ενίσχυση γενικότερα των φιλελεύθερων, κοινωνικών και δημοκρατικών χαρακτηριστικών του πολιτεύματος συνδέεται άρρηκτα με τη θεσμοποίηση και τη συνταγματική προστασία της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ανάλογη πορεία ακολούθησε η θεσμική αναγνώριση και αποδοχή από το κράτος άλλων συλλογικοτήτων, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα⁵.

Η ιστορική εξέλιξη του συνδικαλισμού συναρτάται ασφαλώς με τις ιδιαίτερες κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές και θεσμικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε χώρα. Στην Ελλάδα, η απουσία μεγάλης βιομηχανικής ανάπτυξης δεν επέτρεψε τη δημιουργία ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος σε σχέση με τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες. Δεν απουσίασαν ακόμη οι προσπάθειες των εκάστοτε κυβερνήσεων είτε να περιορίσουν, συχνά με αυταρχικές μεθόδους, τη δύναμη των συνδικαλιστικών ενώσεων, είτε να τις χειραγωγήσουν πολιτικά⁶. Οι σημαντικές αδυναμίες που εμφανίζει σήμερα το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα έχουν εν πολλοίς αυτές τις ιστορικές αιτίες. Παρ' όλα αυτά, κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο ο συνδικαλισμός, αφού απέβαλε τα βάρη που του κληροδότησε η περίοδος της δικτατορίας, κατόρθωσε να αναπτυχθεί και να τονώσει τη διαπραγματευτική ισχύ των εργαζομένων. Η *συνταγματική κατοχύρωση* της συνδικαλιστικής ελευθερίας αποτελεί ασφαλώς *τομή* στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος. Του επιτρέπει να αντιμετωπίσει με κάποια αισιοδοξία τις μεγάλες προκλήσεις που ορθώνονται, όπως είναι η παγκοσμιοποίηση, ο ανταγωνισμός και η επίταση των κοινωνικών ανισοτήτων.

5. Βλ. από την πρόσφατη βιβλιογραφία ιδίως το συλλογικό έργο: Δ. Τσάτσος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, 2003. Πρβλ. επίσης Θ. Διαμαντόπουλος, *Κόμματα και κομματικά συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, 1989, σσ. 24 επ., Γ. Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, 1982, σσ. 19 επ., Μ. Duverger, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, 1985, σσ. 101 επ., Γ. Κασσιμάτης, «Τα πολιτικά κόμματα ως συνταγματικός θεσμός», σε: του ιδίου, *Μελέτες Ι (1975-1995). Δημοκρατία*, 1996, σσ. 185 επ., του ιδίου, «Δημοκρατία και πολιτικά κόμματα», σε: του ιδίου, *Μελέτες Ι, ό.π.*, σσ. 209 επ., Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο. Θεωρία του κράτους-Πολίτευμα-Λειτουργίες του κράτους*, 2000, σσ. 376 επ., F. Neumann, «Δημιουργία και εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων», σε: W. Abendroth/K. Lenk, *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, τ. Β', 1985, σσ. 117 επ., Γ. Παπαδημητρίου, *Δίκαιο των πολιτικών κομμάτων*, 1994, σσ. 15 επ., Απ. Παπακωνσταντίνου, «Τα δικαιώματα ίδρυσης και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα», *Εφαρμογές*, τ. ΙΙΙ/2003, σσ. 733 επ., Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, 1990, σσ. 36 επ., P. Avril, *Essais sur les partis*, 1986, σσ. 49 επ., J. Charlot, *Les partis politiques*, 1971, σσ. 11 επ., Μ. Ostrogorski, *La democratie et les partis politiques*, 1979, σσ. 110 επ., G. Sartori, *Parties and party systems*, 1976, σσ. 4 επ., 64 επ., D.-L. Seiler, *De la comparaison den partis politiques*, 1986, σσ. 13 επ.

6. Πρβλ. Κ. Κασσιμάτη, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 12 επ., Θ. Κατσανέβας, *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 19 επ., Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», στο: Κ. Κασσιμάτη (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα, ό.π.* (σημ. 2) σσ. 25 επ., Στ. Μουδόπουλος, «Από το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι στο δικαίωμα εργασίας και στη συνδικαλιστική ελευθερία», στο: Μ. Τσαπόγας/Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, 2004, σσ. 244 επ.

III. Ο συνδικαλισμός ως στοιχείο του κοινωνικού κράτους

1. Το κανονιστικό περιεχόμενο της συνδικαλιστικής ελευθερίας

Η συνδικαλιστική ελευθερία θεμελιώνεται εν πρώτοις στο άρθρο 23, παρ. 1 του Συντάγματος. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, «*Το Κράτος λαμβάνει τα προσήκοντα μέτρα για τη διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και την ανεμπόδιστη άσκηση των συναφών μ' αυτήν δικαιωμάτων εναντίον κάθε προσβολής τους, μέσα στα όρια του νόμου*». Η συνδικαλιστική ελευθερία νοείται εν προκειμένω ως έννοια-πλαίσιο. Συμπυκνώνει σειρά ειδικότερων δικαιωμάτων που άπτονται της δυνατότητας των εργαζομένων για συλλογική έκφραση και διεκδίκηση των αιτημάτων τους, καθώς και για συμμετοχή τους σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων που τους αφορούν, αποβλέπουν δε στην προστασία και προαγωγή των επαγγελματικών συμφερόντων τους⁷.

Ορισμένα από τα ανωτέρω δικαιώματα που συνθέτουν τη συνδικαλιστική ελευθερία κατοχυρώνονται ρητά στο Σύνταγμα: Η συλλογική αυτονομία και η απεργία, που κατοχυρώνονται στο άρθρο 22, παρ. 2 και 3 και στο άρθρο 23, παρ. 2 του Συντάγματος αντίστοιχα, αποτελούν τις βασικότερες ίσως όψεις της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Εξάλλου, σειρά άλλων δικαιωμάτων θεμελιώνονται στη γενική διάταξη του άρθρου 23, παρ. 1 ή σε συνδυασμό με άλλες συνταγματικές διατάξεις, όπως είναι ιδίως το άρθρο 2, παρ. 1 (αξία του ανθρώπου), το άρθρο 5, παρ. 1 (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) και το άρθρο 12 (δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι).

Η κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας στο άρθρο 23, παρ. 1 του Συντάγματος είναι πράγματι εντυπωσιακή, αν μάλιστα σκεφτεί κανείς ότι το Σύνταγμα του 1975 είναι το πρώτο στη συνταγματική μας ιστορία που αναφέρεται ρητά σε αυτήν⁸. Η διατύπωση της ανωτέρω συνταγματικής διάταξης αντανακλά τη θέληση του συνταγματικού νομοθέτη να διασφαλίσει ιδιαιτέρως υψηλό επίπεδο προστασίας της. Κατοχυρώνει έτσι τόσο τη συνδικαλιστική ελευθερία, όσο και τα «συναφή μ' αυτήν δικαιώματα». Καταλαμβάνει επομένως το σύνολο ουσιαστικά των επιμέρους εκφάνσεών της. Επί πλέον, την κατοχυρώνει με τρόπο που τη διαφοροποιεί από άλλα θεμελιώδη δικαιώματα: Αφ' ενός ως ατομικό δικαίωμα, ή ακριβέστερα δικαίωμα συλλογικής δράσης⁹. Αφ' ετέρου, θεσπίζει υποχρέωση του κράτους

7. Σύμφωνα με τους Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *ό.π.* (σημ. 3), σελ. 283: «Το δικαίωμα της προς προστασίαν και προαγωγή των επαγγελματικών συμφερόντων σωματειακής οργανώσεως των ασκούντων το αυτό επάγγελμα, αποτελεί την συνδικαλιστικήν ελευθερίαν, λέγεται δε και συνδικαλιστικόν δικαίωμα (*Koalitionsfreiheit-liberté de coalition*)».

8. Βλ. ιδίως Στ. Μουδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 5), σελ. 250, Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2002, σελ. 477. Στα προγενέστερα Συντάγματα, η προοδευτική θεωρία θεμελίωνε όψεις της συνδικαλιστικής ελευθερίας στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Βλ. για παράδειγμα Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *ό.π.* (σημ. 3), σσ. 291 επ.

9. Όπως έχει κρίνει πρόσφατα το Σ.τ.Ε. σε μια ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα απόφασή του, «η συνδικαλιστική ελευθερία θεσπίζεται αφ' ενός ως ατομικό δικαίωμα ίδρυσης και προσχώρησης των εργαζομένων σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και αφ' ετέρου ως συλλογικό δικαίωμα οργάνωσης και ελεύθερης δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων για τη διαφύλαξη και προαγωγή

να λαμβάνει *θετικά μέτρα* για τη διασφάλισή της. Το «*καθήκον προστασίας*» των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκ μέρους του κράτους προκύπτει βέβαια από το κανονιστικό τους περιεχόμενο σε συνδυασμό ιδίως με τη γενική υποχρέωση των κρατικών οργάνων να διασφαλίζουν την αποτελεσματική άσκησή τους, σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 25, παρ. 1 Συντ.¹⁰ Ωστόσο, στην περίπτωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας αναφέρεται ρητά και το άρθρο 23, παρ. 1. Τέλος, το αρνητικό και το θετικό περιεχόμενο της προστασίας¹¹ συμπληρώνεται από την αναγνώρισή της ως *θεσμικής εγγύησης*¹².

Χαρακτηριστική είναι ακόμη η διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και των συναφών με αυτήν δικαιωμάτων που παρέχει το άρθρο 23, παρ. 1 του Συντ/τος, «*εναντίον κάθε προσβολής τους*». Θεσπίζεται έτσι ολοκληρωμένη συνταγματική προστασία της απέναντι σε κάθε άμεσο ή έμμεσο περιορισμό της. Επί πλέον, επιβεβαιώνεται η «*τρίτενέργεια*» της, δηλαδή η λειτουργία της έναντι και των ιδιωτών¹³. Η συνδικαλιστική ελευθερία αποτελεί άλλωστε το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τρίτενέργειας, αφού βασική πηγή διακινδύνευσής της δεν είναι μόνον –ή δεν είναι τόσο– το κράτος αλλά ο εργοδότης. Από την άποψη αυτή, η ανωτέρω γενική αναφορά που περιλήφθηκε στο άρθρο 25, παρ. 1, εδ. γ με την αναθεώρηση του 2001¹⁴ δεν φαίνεται ότι προσθέτει κάτι όσον αφορά την εν λόγω ελευθερία.

Στο κανονιστικό περιεχόμενο της συνδικαλιστικής ελευθερίας περιλαμβάνεται, όπως σημειώθηκε, σειρά ειδικότερων δικαιωμάτων. Τα εν λόγω δικαιώματα αποτελούν τα *δομικά στοιχεία* της, αναπτύσσουν δε με αυτήν μια *διαλεκτική σχέση*, η οποία τους προσδίδει δυναμική διάσταση. Πράγματι, η γενική διατύπωση του άρθρου 23, παρ. 1 του Συντ/τος επιτρέπει, σε συνδυασμό με άλλες συνταγματικές διατάξεις και αρχές, το διαρκή εμπλουτισμό τους με βάση την εξέλιξη της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, καθώς

των οικονομικών και εργασιακών συμφερόντων των εργαζομένων» (Σ.τ.Ε. 1786/2004, ΕΔΔΔΔ 2004, σελ. 827, με παρατηρήσεις Απ. Παπακωνσταντίνου).

10. Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, *Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το άρθρο 25 Συντ.*, διδ. διατρ., υπό έκδοση.

11. Κατά τον Στ. Μουδόπουλο, *ό.π.* (σημ. 5), σελ. 250, η συνδικαλιστική ελευθερία προστατεύεται τόσο ως ατομικό όσο και ως κοινωνικό δικαίωμα. Έτσι και ο Π. Παραράς, *Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, 2001, σελ. 151.

12. Πρβλ. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Β', 1991, σ. 845, Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (σημ. 8), σελ. 478.

13. Για την «τρίτενέργεια» των θεμελιωδών δικαιωμάτων βλ. ενδεικτικά Χ. Ανθόπουλος, «Όψεις της συνταγματικής δημοκρατίας-στο παράδειγμα του άρθρου 25, παρ. 1 του Συντάγματος», στο: Δ. Τσάτσος/Ε. Βενιζέλος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το νέο Σύνταγμα*, 2001, σσ. 166 επ., Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Η «τρίτενέργεια» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του Συντάγματος 1975*, 1990, Γ. Κασσιμάτης, «Το ζήτημα της "τρίτενέργειας" των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων», ΤοΣ 1981, σσ. 1 επ., Γ. Παπαδημητρίου, «Η τρίτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων σήμερα», στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού*, 1996, σσ. 57 επ., Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (σημ. 10).

14. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, «Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν».

και τις συναφείς διεθνείς συμβάσεις¹⁵, οι οποίες, ενόψει του ειδικότερου περιεχομένου τους, αποτελούν βασική πηγή έμπνευσης για τον εφαρμοστή του Συντάγματος¹⁶. Ποια είναι όμως τα δικαιώματα αυτά; Η απαρίθμησή τους δεν μπορεί παρά να είναι ενδεικτική.

ι. **Τα δικαιώματα ίδρυσης και συμμετοχής σε συνδικαλιστική οργάνωση.** Η κατοχύρωσή τους προκύπτει από το συνδυασμό των άρθρων 23, παρ. 1 και 12, παρ. 1 Συν/τος, όπου διασφαλίζεται το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι¹⁷. Η άσκηση των δικαιωμάτων αυτών¹⁸ δεν μπορεί κατ' αρχήν να εξαρτηθεί από άδεια ή από όρους και προϋποθέσεις.

Επί πλέον, από τον ερμηνευτικό συσχετισμό των ανωτέρω διατάξεων με το άρθρο 5, παρ. 1 του Συν/τος προκύπτει η *αρνητική ελευθερία* του συνδικαλισμού¹⁹, δηλαδή το δικαίωμα μη συμμετοχής και αποχώρησης από συνδικαλιστική οργάνωση²⁰. Εξάλλου, στην αρνητική όψη της ελευθερίας αυτής περιλαμβάνεται το δικαίωμα διάλυσης συνδικαλιστικής οργάνωσης από τα μέλη της, σύμφωνα με το καταστατικό της²¹. Η αρνητική ελευθερία του

15. Η ανάπτυξη του διεθνούς συνδικαλιστικού δικαίου είναι ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες. Μείζονος σπουδαιότητας είναι το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ, όπως ιδίως έχει ερμηνευθεί από το ΕΔΑΔ, το άρθρο 22 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (κυρώθηκε με τον Ν. 2462/1997), και το άρθρο 8 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (κυρώθηκε με τον Ν. 1532/1985). Ιδιαίτερα σημαντικές θεωρούνται επίσης οι Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας: 87 «περί συνδικαλιστικών ελευθεριών και προστασίας του συνδικαλιστικού δικαιώματος» (κυρώθηκε με το Ν.Δ. 4204/1961), 98 «περί εφαρμογής των αρχών του δικαιώματος οργανώσεως και συλλογικής διαπραγματεύσεως» (κυρώθηκε με το Ν.Δ. 4205/1961), 135 «για την προστασία των εκπροσώπων των εργαζομένων» (κυρώθηκε με τον Ν. 1767/1988) και 151 «για την προστασία του δικαιώματος οργάνωσης και τις διαδικασίες καθορισμού των όρων απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση» (κυρώθηκε με τον Ν. 2405/1996).

16. Κατά τον Κ. Χρυσόγονο, *ό.π.* (σημ. 8), σελ. 478, μάλιστα, «το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 23, παρ. 1 οφείλει, κατά σύμφωνη προς τις ανωτέρω διεθνείς συμβάσεις ερμηνεία του Συντάγματος, να προσδιορισθεί κυρίως με βάση αυτές».

17. Πρβλ. Σ.τ.Ε. 1786/2004, *ό.π.* (σημ. 9). Για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι βλ. ενδεικτικά Σ. Ορφανουδάκη, *Η ελευθερία της συνένωσης*, 1996.

18. Τα ανωτέρω δικαιώματα προστατεύονται επίσης από το άρθρο 22 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, το οποίο ορίζει: «Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος σύστασης συνδικαλιστικών οργανώσεων και συμμετοχής του σε αυτές για την προστασία των συμφερόντων του». Ακόμη, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, «Τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν να εξασφαλίσουν: α) Το δικαίωμα κάθε προσώπου στη σύσταση, μαζί με άλλα πρόσωπα, συνδικάτων και την προσχώρηση στο συνδικάτο της εκλογής του, με τη μόνη επιφύλαξη των κανόνων και κανονισμών της οργάνωσης που πρόκειται κάθε φορά να προσχωρήσουν, για την εξυπηρέτηση και προστασία των οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων του...»

19. Περιορισμούς στην αρνητική ελευθερία δέχονται οι Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *ό.π.* (σημ. 3), σσ. 288-289. Νομίζουμε, όμως, ότι η άποψη αυτή απηχεί τελείως διαφορετική ιστορική πραγματικότητα από τη σημερινή.

20. Βλ. γενικά για τα σωματεία Σ.τ.Ε. 1502/2001, Σ.τ.Ε. Ολομ. 3198/1990, ΔιΔικ 1991, σελ. 905.

21. Οι ίδιες διαπιστώσεις ισχύουν και για τα πολιτικά κόμματα. Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, «Τα δικαιώματα ίδρυσης και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα στο Σύνταγμα, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση

συνδικαλιζέσθαι επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι το άρθρο 12 του Συν/τος δεν περιλαμβάνει μεταξύ των «αναγκαστικών συνενώσεων» τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Γίνεται άλλωστε δεκτή και από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου²².

Τέλος, έχει κριθεί από τη νομολογία των δικαστηρίων ότι από τις διατάξεις των άρθρων 4, παρ. 1, 12, παρ. 1 και 23, παρ. 1 του Συν/τος προκύπτει ότι δεν είναι επιτρεπτή η θέσπιση αδικαιολόγητων προνομίων υπέρ των μελών ορισμένων συνδικαλιστικών οργανώσεων και αντικινήτρων για τη συμμετοχή σε άλλα και, γενικότερα, ρυθμίσεων με τις οποίες επηρεάζεται η άσκηση της ελευθερίας συνδικαλιστικής οργάνωσης και προκαλείται έμμεσος εξαναγκασμός συμμετοχής σε συγκεκριμένες ή ορισμένης κατηγορίας συνδικαλιστικές οργανώσεις²³.

ii. Σύμφυτη είναι η **καταστατική αυτονομία** των συνδικαλιστικών οργανώσεων²⁴, δηλαδή η οργάνωσή τους σύμφωνα με το καταστατικό τους που διαμορφώνουν τα ιδρυτικά μέλη τους²⁵. Η επέμβαση του κοινού νομοθέτη στην εσωτερική αυτονομία τους αποτελεί την εξαίρεση και πρέπει να δικαιολογείται από αποχρώντες λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι ιδίως η διασφάλιση της δημοκρατικής δομής και λειτουργίας τους²⁶.

iii. Η **ελευθερία συνδικαλιστικής δράσης**. Εδώ περιλαμβάνεται κάθε μορφή δράσης που αποβλέπει στην προάσπιση και προαγωγή των εργασιακών και οικονομικών συμφερόντων των εργαζομένων. Τέτοιες δράσεις είναι, για παράδειγμα, η συλλογική διαπραγμάτευση, η απεργία, η συνάθροιση, η υποβολή αναφορών προς τις δημόσιες αρχές και, γενικότερα, κάθε μορφή ελεύθερης έκφρασης και διάδοσης των αιτημάτων των συνδικαλιστικών οργανώσεων²⁷. Το άρθρο 23, παρ. 1 του Συν/τος κατοχυρώνει στον πυρήνα

των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και την κοινή νομοθεσία» στο: Δ. Τσάτσος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, 2003, σσ. 259 επ.

22. Στην απόφασή του της 13ης Ιουνίου 1981, *Young, James κατά Η.Β.*, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι συμφωνίες περί «συνδικαλιστικού μονοπωλίου στις θέσεις εργασίας» (*closed shop*), με βάση τις οποίες οι εργαζόμενοι, επί ποινή απολύσεως, εντάσσονται ως μέλη σε ένα σωματείο εργαζομένων, πλήττουν την ίδια την ουσία της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι που κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 της Ε.Σ.Δ.Α. Πρβλ. επίσης και απόφαση της 30ής Ιουνίου 1993, *Sigurdur A Sigurjónsson κατά Ισλανδίας*.

23. Γενικότερα για τα σωματεία πρβλ. Σ.τ.Ε. 1502/2001, *ό.π.* (σημ. 20), Σ.τ.Ε. 2504/1999. Βλ. επίσης Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *ό.π.* (σημ. 3), σσ. 289-291.

24. Πρβλ. άρθρο 3 της Δ.Σ.Ε. 87, που θεμελιώνει το δικαίωμα των συνδικαλιστικών οργανώσεων να εκπονοούν τα καταστατικά τους, να εκλέγουν ελεύθερα τους αντιπροσώπους τους και να προγραμματίζουν τη δράση τους. Εξάλλου, κατά το άρθρο 14, παρ. 1 του Ν. 1264/1982 «για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων»: «*Τα όργανα του Κράτους έχουν την υποχρέωση να εφαρμόζουν τα απαραίτητα μέτρα για τη διασφάλιση της ανεμπόδιστης άσκησης του δικαιώματος για την ίδρυση και αυτόνομη λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων*».

25. Πρβλ. γενικά για τα σωματεία Σ.τ.Ε. 1502/2001, ΕΔΔΔΔ 2001, σελ. 708, με παρατηρήσεις Απ. Παπακωνσταντίνου.

26. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (σημ. 8), σσ. 480-481.

27. Πρβλ. Σ.τ.Ε. 1786/2004.

του όλες αυτές τις μορφές συνδικαλιστικής δράσης²⁸, που συμβάλλουν στην αποτελεσματική άσκηση του συνδικαλιστικού δικαιώματος²⁹. Η αναγωγή των ανωτέρω δράσεων στην εν λόγω συνταγματική ρήτρα τις θωρακίζει και τις καθιστά κατ' αρχήν απρόσβλητες από επεμβάσεις του κράτους ή της εργοδοσίας.

iv. Η αυξημένη **προστασία των συνδικαλιστικών στελεχών** από τον κίνδυνο απόλυσης ή άλλης δυσμενούς μεταχείρισής τους λόγω της συνδικαλιστικής τους ιδιότητας³⁰. Από το συνδυασμό του άρθρου 23, παρ. 1 με το άρθρο 4, παρ. 1 του Συντ., που κατοχυρώνει την αρχή της ισότητας, προκύπτει ότι δεν είναι επιτρεπτή η άνιση δυσμενής μεταχείριση του εργαζομένου ή η επιβολή σε αυτόν οποιασδήποτε κύρωσης λόγω της συνδικαλιστικής του δράσης.

v. **Η συλλογική αυτονομία**. Η δυνατότητα των εκπροσώπων των εργαζομένων να συνάπτουν με τους εργοδότες συμφωνίες για ζητήματα που αφορούν τους όρους εργασίας (συλλογική αυτονομία) συνυφαίνεται στενά με τη συνδικαλιστική ελευθερία³¹. Το Σύνταγμα (άρθρο 22, παρ. 2 και 3, καθώς και ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο αυτό), προβλέπει τον, κατ' αρχήν, συμπληρωματικό χαρακτήρα των συλλογικών συμβάσεων εργασίας στον καθορισμό των όρων εργασίας. Διαμορφώνει έτσι διαδικασίες συμμετοχής των εργαζομένων, μέσα κυρίως από τους οργανωμένους αντιπροσωπευτικούς μηχανισμούς τους, στη λήψη αποφάσεων που τους αφορούν άμεσα. Ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων επεκτάθηκε μάλιστα με την αναθεώρηση του 2001 στους υπαλλήλους του Δημοσίου, των Ο.Τ.Α. και των άλλων ΝΠΔΔ (άρθρο 22, παρ. 2 Συν/τος). Παρά το γεγονός ότι η νομολογία των δικαστηρίων είναι περιοριστική για τη μορφή αυτή της συνδικαλιστικής ελευθερίας³², η συλλογική αυτονομία αποτελεί σημαντικό θεσμό συμμετοχικής δημοκρατίας³³, με απτά σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελέσματα.

vi. **Η απεργία**. Το ισχύον Σύνταγμα κατοχυρώνει για πρώτη επίσης φορά στη συνταγματική μας ιστορία το δικαίωμα της απεργίας. Το άρθρο 23, παρ. 2 ορίζει: «*Η απεργία αποτελεί δικαίωμα και ασκείται από τις νόμιμα συστημένες συνδικαλιστικές οργανώ-*

28. Στο προστατευτικό αυτό πλαίσιο συγκαταλέγονται, εκτός από τις γνωστές και δοκιμασμένες μορφές συνδικαλιστικής δράσης, νέες μορφές που αποκαλύπτονται εκάστοτε στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία ως μηχανισμοί ζωτικής σημασίας για την αποτελεσματική άσκηση του συνδικαλιστικού δικαιώματος. Πρβλ. Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Συνδικαλιστική δράση στην επιχείρηση και Σύνταγμα*, 1984, σελ. 26.

29. Βλ. στο ίδιο, σελ. 25.

30. Πρβλ. Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *ό.π.* (σημ. 3), σελ. 294, Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (σημ. 8) σσ. 481-482.

31. Βλ. ενδεικτικά Γ. Λεβέντης, *Συλλογική αυτονομία και κρατικός παρεμβατισμός στο Εργατικό Δίκαιο*, 1981, Α. Μανιτάκης, «Η συλλογική αυτονομία ως ατομικό δικαίωμα και συνταγματικός θεσμός» στο συλλογικό έργο, *Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις*, 1987, σσ. 210 επ., Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (σημ. 8), σσ. 484 επ.

32. Βλ. ιδίως την κριτική προσέγγιση του Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.*, σσ. 487 επ.

33. Πρβλ. Α. Μανιτάκης, *ό.π.* (σημ. 31).

σεις για τη διαφύλαξη και προαγωγή των οικονομικών και εργασιακών γενικά συμφερόντων των εργαζομένων»³⁴. Επομένως, ο νόμος δεν μπορεί να καταργήσει ή να περιορίσει το εν λόγω δικαίωμα ή να θεσπίσει κυρώσεις για την άσκηση του.

Το δικαίωμα αυτό αποτελεί ιστορικά, πολιτικά και ιδεολογικά μία από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Ωστόσο, το ανωτέρω δικαίωμα συλλογικής δράσης υφίσταται σημαντικούς περιορισμούς ενόψει ιδίως του αυστηρού δικαστικού ελέγχου της καταχρηστικότητας άσκησης του³⁵. Ο σχετικός δικανικός συλλογισμός θεμελιώνεται μάλιστα σε έναν δογματικά προβληματικό συνδυασμό του άρθρου 25, παρ. 3 του Συν/τος με το άρθρο 281 Α.Κ.³⁶ Εντούτοις, παρά τη σημαντική ερμηνευτική συστολή που επιφυλάσσει η νομολογία των δικαστηρίων στο δικαίωμα της απεργίας, η νομικοπολιτική σημασία της συμπερίληψής του στο συνταγματικό κείμενο είναι μεγάλη για τη λειτουργία και το συνολικό κανονιστικό δυναμικό της συνδικαλιστικής ελευθερίας.

2. Η προνομιακή σχέση συνδικαλιστικής ελευθερίας και κοινωνικού κράτους

Παρά το γεγονός ότι η συνδικαλιστική ελευθερία συμπυκνώνει, όπως σημειώθηκε, ένα σύνολο επιμέρους ατομικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων συλλογικής δράσης, ο προνομιακός χώρος της δεν είναι η αρχή του κράτους δικαίου αλλά πρωτίστως η *αρχή του κοινωνικού κράτους*. Πράγματι, οι ιστορικές ρίζες και οι ιδεολογικές, πολιτικές και συνταγματικές αναφορές της ελευθερίας αυτής εντοπίζονται προεχόντως στο νομικοπολιτικό πλαίσιο του κοινωνικού κράτους. Άλλωστε, η φιλελεύθερη αντίληψη δεν μπορεί να συμβιβαστεί εύκολα με τον συνδικαλισμό, ο οποίος αποτελεί ουσιαστικά αντιστάθμισμα³⁷ και εξισορροπιστικό παράγοντα απέναντι στην εξουσία του εργοδότη³⁸. Πράγματι, «επιβλήθηκε ως αντισταθμιστικός μηχανισμός απέναντι στη θέση ισχύος του εργοδότη με τη μόνιμη αξίωση για επίτευξη και διατήρηση μιας στοιχειώδους μερικής ισορροπίας δυνάμεων. Από αυτό προκύπτει ότι κάθε νομοθετικός περιορισμός που λειτουργεί ως μονο-

34. Το εδ. β της ίδιας παραγράφου απαγορεύει την απεργία στους δικαστικούς λειτουργούς και σ' αυτούς που υπηρετούν στα Σώματα Ασφαλείας. Προβλέπει επίσης περιορισμούς στο δικαίωμα αυτό των υπαλλήλων του Δημοσίου, των Ο.Τ.Α., των ΝΠΔΔ και των επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας.

35. Βλ. Ευάγ. Βενιζέλος, «Η καταχρηστική άσκηση της συνδικαλιστικής ελευθερίας (άρθρα 23 και 25, παρ. 3 Σ). Ένα πρόβλημα που αφήνει ανοιχτό ο Ν. 1264/1982», στο: του ιδίου, *Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου 1980-1987*, 1987, σσ. 306 επ., Κ. Χρυσόγονος, *ό.π. (σημ. 8)*, σσ. 493 επ.

36. Πρβλ. Ευάγ. Βενιζέλος, *στο ίδιο*, σσ. 319 επ., Κ. Χρυσόγονος, *στο ίδιο*, σελ. 495. Βλ. γενικότερα Απ. Παπακωνσταντίνου, «Η σχέση των διατάξεων των άρθρων 25, παρ. 3 Συντ. και 281 Α.Κ. Τα όρια του πεδίου εφαρμογής της γενικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ.», *ΤοΣ* 2000, σσ. 1247 επ., καθώς και τις εκεί αναφερόμενες βιβλιογραφικές παραπομπές.

37. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *στο ίδιο*, σελ. 477.

38. Βλ. Στ. Μουδόπουλος, *ό.π. (σημ. 5)*, σελ. 250.

μερής παρέμβαση στο συσχετισμό δυνάμεων σε βάρος της εργασίας, και, με άλλα λόγια, διαταράσσει την εύθραυστη αυτή ισορροπία υπέρ του κεφαλαίου, οδηγεί σε ανεπιτρεπτες παλινδρομήσεις»³⁹.

Η εξισορροπιστική αυτή λειτουργία της συνδικαλιστικής ελευθερίας δεν εξαντλείται μάλιστα μόνο στις σχέσεις εργαζομένων-εργοδοτών, αλλά επεκτείνεται ευρύτερα στις σχέσεις εργαζομένων-αστικού κράτους. Άρα, των εργαζομένων, από τη μια πλευρά, και του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας, της ατομικής ιδιοκτησίας, της οικονομικής ελευθερίας, καθώς και, γενικότερα, του οικονομικού συστήματος της ελεύθερης αγοράς, από την άλλη. Η κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας συνιστά έτσι απότοκο, αλλά, συγχρόνως, και προσδιοριστικό, παράγοντα μιας ριζικά διαφορετικής πρόσληψης αφ' ενός των σχέσεων κράτους-κοινωνίας, αφ' ετέρου του υποκειμένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε σχέση με εκείνη που κυριαρχούσε στον ατομικιστικό φιλελευθερισμό.

Το κράτος, παρεμβαίνοντας στην κοινωνικοοικονομική αναπαραγωγή, θεμελιώνει τη σχέση του με την κοινωνία σε μια νέα ιδεολογική βάση. Επί πλέον, ο άνθρωπος, ως υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεν νοείται αποκλειστικά στην αφηρημένη ατομική του διάσταση, όπως συνέβαινε στον ατομικιστικό φιλελευθερισμό, αλλά στην κοινωνική του υπόσταση, ενταγμένος δηλαδή σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο. Την εξέλιξη αυτή αποτυπώνει με ιδιαίτερα εύγλωττο και εύστοχο τρόπο το άρθρο 25, παρ. 1 του Συν/τος, το οποίο διαλαμβάνει τον άνθρωπο ταυτόχρονα «ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου»⁴⁰.

Η συνδικαλιστική ελευθερία αποτελεί ουσιαστικά σημείο συνάντησης του κράτους με την οικονομία και την κοινωνία. Η σημασία της αντανάκλα τον προσδιοριστικό για τη δομή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος ρόλο της διαπάλης κεφαλαίου και εργασίας. Στο πεδίο αυτό έντασης η ανωτέρω ελευθερία εκφράζεται ως διαρκής δύναμη αμφισβήτησης και περιορισμού της καπιταλιστικής κυριαρχίας⁴¹. Επομένως δεν αντισταθμίζει μόνον τη δύναμη του εργοδότη. Συγχρόνως τείνει να *οριοθετήσει* την κρατική εξουσία στη λειτουργία της ως εγγυητή του καπιταλιστικού συστήματος αναπαραγωγής της κοινωνίας και της οικονομίας.

Ωστόσο, η συνδικαλιστική ελευθερία δεν αμφισβητεί την ύπαρξη των βασικών θεσμών όπου θεμελιώνεται το σύγχρονο αστικό κράτος. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να ανατρέψει το κοινωνικοοικονομικό του σύστημα. Αντίθετα, ως μηχανισμός εξισορρόπησης αντιτιθέμενων συμφερόντων, εντάσσεται σε αυτό. Από την άποψη αυτή, στοχεύει ουσιαστικά στη διατήρηση του αστικού κράτους, αφού αποτελεί εργαλείο εξομάλυνσης δια-

39. Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *ό.π.* (σημ. 28), σσ. 26-27.

40. Πρβλ. Χ. Ανθόπουλος, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 1993, Α. Μανιτάκης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25, παρ. 1 του Συντάγματος*, 1981, Απ. Παπακωνσταντίνου, *Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το άρθρο 25 Συντ.*, *ό.π.* (σημ. 10).

41. Βλ. Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *ό.π.* (σημ. 28), σσ. 18-19.

φορών και απορρόφησης πιέσεων, οι οποίες ταλανίζουν το καπιταλιστικό σύστημα ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα.

Η λειτουργία της αυτή αντανακλά εν πολλοίς τη θεσμική λογική του κοινωνικού κράτους: Δεν έρχεται να ανατρέψει, αλλά να συνθέσει αρχές και αξίες, να εξισορροπήσει αντιτιθέμενα συμφέροντα και να εξομαλύνει διαφορές ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία⁴². Τείνει έτσι, όπως ακριβώς το κοινωνικό κράτος, να μεταλλάξει το αστικό κράτος με κατεύθυνση τη δικαιότερη αναδιανομή του πλούτου, τη σχετικοποίηση της διάκρισης κράτους-κοινωνίας και την πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ουσιαστική ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη. Ποια είναι, όμως, τα σημεία συνάντησης της συνδικαλιστικής ελευθερίας με το κοινωνικό κράτος;

ι. Η σημαντικότερη και πλέον απτή όψη του κοινωνικού κράτους, που το αντιδιαστέλλει μάλιστα από το φιλελεύθερο, είναι αυτή που αναφέρεται στη συνταγματική κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων και στη θεσμοθέτηση κοινωνικών παροχών⁴³. Τα εν λόγω δικαιώματα και οι παροχές αποβλέπουν ιδίως, όπως γενικότερα το κοινωνικό κράτος, στη δικαιότερη αναδιανομή του πλούτου και στην πραγμάτωση της συνταγματικής υποχρέωσης της Πολιτείας να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου (άρθρο 2, παρ. 1 του Συν/τος)⁴⁴. Η διασφάλισή τους συνιστά προϋπόθεση για την ουσιαστική ελευθερία και την αποτελεσματική άσκηση των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων από το σύνολο των πολιτών. Τα κοινωνικά δικαιώματα αφορούν πρωτίστως τους μισθωτούς⁴⁵. Οι παρεμβάσεις του κοινωνικού κράτους επικεντρώνονται έτσι στις σχέσεις εξαρτημένης ή μισθωτής εργασίας.

Η συνδικαλιστική ελευθερία, ως συνταγματικός μηχανισμός εξισορρόπησης στο πεδίο έντασης ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο, αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως εγγύηση για τη δυνατότητα διεκδίκησης και πραγμάτωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων εκ μέρους των εργαζομένων. Η συλλογική δράση τους κατευθύνεται ουσιαστικά σε μια αναδιανομή του πλούτου με βάση τα κριτήρια της κοινωνικής δικαιοσύνης, ιδιαίτερα δε μέσα από την άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Από την άποψη αυτή, η συνδικαλιστική ελευθερία διέρχεται από τους καταστατικούς σκοπούς του κοινωνικού κράτους. Αποβλέπει, σε τελική ανάλυση, στη διαρκή αναζωογόνηση και τον εμπλουτισμό του.

42. Πρβλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Οι θεωρίες για το κοινωνικό κράτος και οι φιλελεύθερες απόψεις», στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, 1993, σελ. 169.

43. Βλ. Γ. Κατρούγκαλος, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, 1998, Ξ. Κοντιάδης, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, 1997, Α. Μανιτάκης, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, 1994, σσ. 232 επ., Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (σημ.10).

44. Πρβλ. γενικότερα Α. Δημητρόπουλος, *Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*, 1980, ιδίως σσ. 44 επ., 56 επ.

45. Πρβλ. Αντ. Πετρόγλου, *Η συνταγματική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων*, ΕΔΚΑ 1975, σσ. 67 επ.

ii. Σε αντίθεση με το φιλελεύθερο αστικό κράτος, το κοινωνικό κράτος αναγνωρίζει την ύπαρξη της κοινωνικής ετερογένειας και του κοινωνικού πλουραλισμού. Έτσι, το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν προσλαμβάνεται, όπως στον ατομικιστικό φιλελευθερισμό, στην αφηρημένη υπόστασή του, αλλά στη συγκεκριμένη κοινωνική του διάσταση, ενταγμένο σε ένα πλαίσιο κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Η καταξίωση του κοινωνικού κράτους βρίσκεται ακριβώς στη *νομιμοποίηση της κοινωνικής σύγκρουσης*, στην επίσημη, δηλαδή, αναγνώριση της αντιπαράθεσης των συμφερόντων ως στοιχείου συστατικού της κοινωνικής συμβίωσης. Η κοινωνική σύγκρουση «θεσμοποιείται και το κοινωνικό κράτος, σε αντίθεση με το φιλελεύθερο, που την είχε απωθήσει στο χώρο του πολιτικού υποσυνείδητου, τη φέρνει στην επιφάνεια και την ανάγει λογικά και καταστατικά σε λειτουργικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος»⁴⁶. Η κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας αποτελεί εν προκειμένω την πλέον απτή επιβεβαίωση. Πολύ δε περισσότερο, αφού η κοινωνική σύγκρουση αφορά εδώ το σημαντικότερο πεδίο έντασης στο σύγχρονο κοινωνικό κράτος. Πράγματι, η συμπερίληψη της ανωτέρω ελευθερίας στο συνταγματικό κείμενο αντανakλά σαφώς τη νέα αυτή θεσμική οπτική που διαλαμβάνει την κοινωνική σύγκρουση, ιδιαίτερα αυτήν ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία ως υπαρκτό στοιχείο του κοινωνικοπολιτικού συστήματος, και αναγνωρίζει τον ευρύτερο θεσμικό χαρακτήρα της.

iii. Εκτός, όμως, από «διαμεσολαβητικό» ρόλο, η συνδικαλιστική ελευθερία επιτελεί επίσης «οριοθετική» λειτουργία: Η άσκησή της οριοθετεί ουσιαστικά πολιτικές και δράσεις που τείνουν αφ' ενός να κλιμακώσουν τον άνισο χαρακτήρα της κατανομής του πλούτου και των άλλων πολιτικών και κοινωνικών πόρων και αφ' ετέρου να ανατρέψουν κατακτήσεις των μισθωτών και του κοινωνικού κράτους. Έτσι, η συνδικαλιστική ελευθερία λειτουργεί ουσιαστικά ως *ανάχωμα* σε νεοφιλελεύθερες πρακτικές. Η ανωτέρω λειτουργία της αποβαίνει σήμερα ιδιαίτερα χαρακτηριστική ενόψει του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης και της ιδεολογικοπολιτικής επέλασης του νεοφιλελευθερισμού, η οποία αποτυπώνεται ολοένα και περισσότερο σε θεσμικό επίπεδο.

iv. Η υποχώρηση της καχυποψίας –που κυριαρχούσε στον ατομικιστικό φιλελευθερισμό– απέναντι σε μορφές συλλογικής δράσης και αυτοοργάνωσης των μελών του κοινωνικού συνόλου επέτρεψε, όπως σημειώθηκε, τη συνταγματική κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Δεν είναι τυχαίο ότι τα Συντάγματα που εντάσσονται στο ιστορικό κύμα του κοινωνικού συνταγματισμού εγγυώνται την ελευθερία αυτή⁴⁷.

Οι σχέσεις κράτους-κοινωνίας διαμεσολαβούνται έτσι από κοινωνικές δομές και οργανώσεις, με έντονα πολιτικό περιεχόμενο, όπως είναι τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα. Αυτές συγκροτούν τελικά μια «τρίτη, ενδιάμεση μεταξύ πολιτικής και ιδιωτικής κοινωνίας, δημόσια σφαίρα»⁴⁸, η οποία, ενώ προέρχεται από την ιδιωτική κοινωνία, τείνει να

46. Α. Μανιτάκης, *ό.π.* (σημ. 43), σελ. 223.

47. Πρβλ. *στο ίδιο*, σσ. 226-227.

48. *Στο ίδιο*, σελ. 225.

εξομοιωθεί με την πολιτική και να αποκτήσει το status της δημόσιας. Οι ενδιάμεσες αυτές κοινωνικοπολιτικές οντότητες αναδιαμορφώνουν δραστικά τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας, δημιουργώντας συμβολικά και πραγματικά ρήγματα στη στεγανή διάκρισή τους. Η βασική λειτουργία των οργανώσεων αυτών έγκειται στη διάχυση του πολιτικού στοιχείου στο κοινωνικό σώμα και, αντίστροφα, στην ανάδυση των κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων στην πολιτική σφαίρα. Επί πλέον, διυλίζουν, οργανώνουν και συστηματοποιούν τις εισερχόμενες στο πολιτικό σύστημα ροές που προέρχονται από την κοινωνία. Επιτελούν έτσι ρόλο απορρόφησης των εντάσεων, ενώ παράλληλα λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης και πολιτικής κοινωνικοποίησης.

Όλα αυτά τα σημεία σύνδεσης αποτελούν συγχρόνως την ιδεολογική, πολιτική και συνταγματική βάση για τον ερμηνευτικό συγχρωτισμό του κοινωνικού κράτους με τη συνδικαλιστική ελευθερία. Υπό τους όρους αυτούς, η εν λόγω ελευθερία εντάσσεται στο κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής του κοινωνικού κράτους ως δομικό της στοιχείο. Αναπτύσσει δε με αυτό μια διαλεκτική ερμηνευτική σχέση με δυναμικό χαρακτήρα, ανοιχτή στην κοινωνικοπολιτική εξέλιξη. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η θεσμική μετάλλαξη του αστικού κράτους σε κοινωνικό συνδέεται στενά με τη συνταγματική κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Με αυτήν συμπληρώνεται σημαντικά το περιεχόμενο της αρχής του κοινωνικού κράτους και τίθενται οι βάσεις για τη θεμελίωση της κοινωνικής δημοκρατίας. Τέλος, ως προερχόμενη από τη σφαίρα της ατομικής αυτονομίας, η συνδικαλιστική ελευθερία αποτελεί συγχρόνως σημείο επαφής της αρχής του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής δημοκρατίας, από τη μια πλευρά, με την αρχή του κράτους δικαίου και τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του πολιτεύματος, από την άλλη.

IV. Το πρόταγμα της κοινωνικής δημοκρατίας

Η κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους, η θεσμική λογική της οποίας διαχέεται στο συνταγματικό σύστημα, δεν αφήνει ασφαλώς ανεπηρέαστο το, ούτως ή άλλως δυναμικό, πολιτικό και κανονιστικό περιεχόμενο της δημοκρατικής αρχής. Η αναπόφευκτη, όσο και ζωογόνα για τη δημοκρατία, κανονιστική όσμωσή τους τείνει να μεταβάλλει τα συστατικά στοιχεία της πολιτικής δημοκρατίας και να τη μετατρέψει σε *κοινωνική*⁴⁹.

Στην κοινωνική δημοκρατία η ισότητα και η ελευθερία αποβάλλουν το τυπικό τους περιεχόμενο και *ουσιαστικοποιούνται*, προσλαμβάνοντας *θετική διάσταση*. Η ουσιαστική ελευθερία μπορεί να πραγματωθεί μόνον όταν διασφαλίζονται οι κοινωνικοοικονομικές προϋποθέσεις, οι οποίες είναι αναγκαίες αφ' ενός για την πραγματική και αποτελεσματική άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το σύνολο των φορέων τους και αφ' ετέρου για τη διασφάλιση της ουσιαστικής δυνατότητας συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία.

49. Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (σημ. 10), Μ. Schmidt, *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, 2004, σσ. 266 επ.

Παράλληλα, στο κοινωνικό κράτος, η ισότητα τείνει επίσης να καταστεί ουσιαστική, αφού εμπλουτίζεται με τα κριτήρια που απορρέουν από την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η αναδιανομή του πλούτου με βάση τα κριτήρια αυτά αποτελεί μία μόνο όψη της. Ο δραστικός περιορισμός της ανισότητας στην κατανομή των άλλων βασικών «πολιτικών πόρων»⁵⁰ αποτελεί επίσης απόδειγμα μετάλλαξης της δημοκρατίας που επέρχεται λόγω της κανονιστικής μεσολάβησης της αρχής του κοινωνικού κράτους.

Επί πλέον, η ουσιαστικοποίηση της δημοκρατίας που συντελείται στο κοινωνικό κράτος εκδηλώνεται με τη διάχυση της δημοκρατικής αρχής στον κοινωνικό χώρο⁵¹. Η πλουραλιστική⁵² και η συμμετοχική δημοκρατία⁵³ φαίνεται έτσι ότι εγκολπώνονται σε σημαντικό βαθμό στο ευρύχωρο ιδεολογικό και κανονιστικό πλαίσιο της κοινωνικής δημοκρατίας. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα αποτελούν αφ' ενός η συγκρότηση και θεσμοθέτηση σειράς συλλογικών υποκειμένων (πλουραλισμός υποκειμένων), καθώς και αξιών και συμφερόντων (πλουραλισμός αξιών), και αφ' ετέρου η θεσμοποίηση μορφών και πρακτικών συμμετοχής σε επιμέρους πολιτικές διαδικασίες.

Τα *σημεία σύνδεσης* και διαλεκτικής άρθρωσης της κοινωνικής δημοκρατίας με τη συνδικαλιστική ελευθερία ταυτίζονται εν πολλοίς με τα αντίστοιχα σημεία συνάντησης της τελευταίας με την αρχή του κοινωνικού κράτους. Η συνδικαλιστική ελευθερία συνιστά ουσιαστικά όψη της πλουραλιστικής δημοκρατίας. Εξάλλου, ο τελολογικός προσανατολισμός της είναι κοινός με το κοινωνικό κράτος και την κοινωνική δημοκρατία: αναδιανομή του πλούτου και των άλλων πολιτικών πόρων στη βάση της κοινωνικής αλληλεγγύης και με γνώμονα την κοινωνική δικαιοσύνη⁵⁴. Πάνω από όλα, όμως, η συνδικαλιστική ελευ-

50. Βλ. R. Dahl, *Περί Δημοκρατίας*, 2001, σελ. 233. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «στους πολιτικούς πόρους περιλαμβάνεται οτιδήποτε στο οποίο έχει πρόσβαση ένα άτομο ή μια ομάδα, το οποίο μπορούν να χρησιμοποιήσουν για να επηρεάσουν, άμεσα ή έμμεσα, τους χειρισμούς άλλων ατόμων... Μολονότι ο αγοραστικός καπιταλισμός δεν είναι ο μόνος λόγος, έχει σημαντικό ρόλο στην άνιση κατανομή πολλών σημαντικών πόρων...». Γενικότερα για την κατανομή των πολιτικών πόρων βλ. του ιδίου, *Σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, 1979, σσ. 139 επ.

51. Πρβλ. N. Bobbio, *Το μέλλον της Δημοκρατίας*, 1993, σελ. 70, Γ. Βλάχος, «Ο οικονομικός και κοινωνικός πλουραλισμός και η έννοια της δημοκρατικής κοινωνίας», στο: του ιδίου, *Η δημοκρατική κοινωνία και ο πολίτης στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, χ.χ., σσ. 92 επ., 98 επ., Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (σημ. 10).

52. Βλ. Ξ. Κοντιάδης, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Μεθοδολογικά θεμέλια*, 2000, ιδίως σσ. 215 επ., 226 επ., Α. Μανιτάκης, *ό.π.* (σημ. 43), σσ. 228 επ.

53. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Συμετοχική δημοκρατία και Σύνταγμα», στο: Κ. Σπανού, *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, 1995, σσ. 17 επ., Π. Παραράς, «Η συμμετοχική δημοκρατία», στο: *Σύνταγμα-Ελληνική Πολιτεία-Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*. Αφιέρωμα στον Δ. Θ. Τσάτσο, 2004, σσ. 403 επ., P. Bachrach/A. Botwiniek, *Power and empowerment: A radical theory of participatory democracy*, Philadelphia, 1992, B. Barber, *A passion for Democracy*, Princeton 1998.

54. Όπως παρατηρείται εξάλλου, «το κοινωνικό κράτος είναι προϊόν σκληρών αγώνων του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος και μακρόχρονων πολιτικών διεργασιών, που διαπνέονται από την ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης». Βλ. Α. Μανιτάκης, *ό.π.* (σημ. 43), σ. 231. Πρβλ. M. Schmidt, *ό.π.* (σημ. 49), σελ. 267, σύμφωνα με τον οποίο «η έννοια κοινωνική δημοκρατία εμφανί-

θερία αποτελεί μορφή πραγμάτωσης της συμμετοχικής διάστασης του κοινωνικού κράτους, αφού εξειδικεύει τη συμμετοχική αρχή στο χώρο των εργασιακών σχέσεων⁵⁵. Χαρακτηριστικές όψεις αποτελούν εν προκειμένω η συλλογική αυτονομία, η συμμετοχή των εργαζομένων στην επιχείρηση⁵⁶ και στους φορείς χάραξης και άσκησης κοινωνικής πολιτικής⁵⁷, καθώς και, γενικότερα, η συμμετοχή των συνδικαλιστικών οργανώσεων στη λήψη των αποφάσεων που τους αφορούν^{58,59}. Από την άποψη αυτή, *κοινωνική δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και συνδικαλιστική ελευθερία συνυφαίνονται στενά και συμπορεύονται τόσο σε ιστορικό όσο και σε ιδεολογικό, πολιτικό και κανονιστικό επίπεδο*.

Επομένως, η ρητή συνταγματική κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και των βασικών εκφράσεών της (συλλογική αυτονομία-απεργία), και μάλιστα με πολυτελή τρόπο ως προς τη διατύπωση των σχετικών διατάξεων, αφ' ενός συμπληρώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους και, αφ' ετέρου, εμπλουτίζει και ουσιαστικοποιεί το κανονιστικό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Λόγω της ιδιαιτερότητάς της η ανωτέρω ελευθερία έχει τη δυνατότητα να διεισδύει στο πεδίο τόσο του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, όσο και της θεσμικής λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού και κοινοβουλευτικού μας συστήματος. Ως *ατομικό δικαίωμα* ενισχύει τη σφαίρα της ατομικής αυτονομίας και, συνακόλουθα, τα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος. Ως *δικαίωμα συλλογικής δράσης* συνδιαμορφώνει τη συμμετοχική και την πλουραλιστική αρχή. Ως *θεσμός έκφρασης αιτημάτων κοινωνικής δικαιοσύνης και κοινωνικής αλληλεγγύης*, καθώς και *σχετικοποίησης της στεγανής διάκρισης κράτους-κοινωνίας*, συμπληρώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους. Τέλος, ως *δυναμική έκφραση του δημοκρατικού προτάγματος για ουσιαστική ισότητα και πραγματική ελευθερία* εμπλουτίζει τη δημοκρατική αρχή και συντείνει στη θεμελίωση της κοινωνικής δημοκρατίας. Η πολύπλευρη και πολυεπίπεδη αυτή υπόσταση και λειτουργία της συνδικαλιστικής ελευθερίας *αντανακλά τελικά τη μετάλλαξη του αστικού κράτους σε κοινωνικό*.

Τόσο η συνειδητοποίηση της «κοινωνικής» υπόστασης του υποκειμένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όσο και η αναγνώριση του πλουραλισμού και του ανταγωνισμού των συμφερόντων συνιστούν ασφαλώς τις λογικές προϋποθέσεις της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Το σημαντικότερο που εισφέρει η θεσμική λογική της είναι, ωστόσο, η «συνταγματοποίηση» της διευθέτησής τους. Το στοιχείο αυτό είναι καινοτόμο και ρηξικέλευ-

στηκε στα γερμανικά κατ' αρχήν στις συντεχνίες εργατών και τεχνιτών κατά το α' μισό του 19ου αιώνα».

55. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (σημ. 53), σελ. 19.

56. Βλ. Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, 1980, Δ. Κώνστας, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων κατά το κοινοτικό δίκαιο*, 1980, Α. Μητρόπουλος, *Εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, 1985.

57. Βλ. Γ. Κουζής, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στους φορείς χάραξης και άσκησης κοινωνικής πολιτικής», στο: Κ. Κασσιμάτη (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 117 επ.

58. Πρβλ. Γ. Ρούσης, *Συμμετοχή των εργαζομένων: Ταξική πάλη ή ταξική συνεργασία*, 1983.

59. Πολύ κοντά στη θεωρία της κοινωνικής δημοκρατίας είναι και οι θεωρίες για τη «δημοκρατία των ενώσεων». Πρβλ. P. Hirst, *New forms of economic and social governance*, Cambridge 1994.

θο, αφού στον αγοραίο ατομικιστικό φιλελευθερισμό η διευθέτηση των συγκρούσεων αυτών εξαντλούνταν στον κοινωνικό χώρο με όρους αγοράς, δηλαδή με τους όρους που επέβαλλε ο ισχυρότερος. Με την «επίσημη» αναγνώριση των ανωτέρω συγκρούσεων συμφερόντων και τη μετατόπιση του πεδίου διευθέτησής τους από το κοινωνικό στο συνταγματικό σύστημα, οι όροι διεξαγωγής τους μεταβάλλονται ριζικά. Η συνδικαλιστική ελευθερία μετατρέπεται έτσι από μια άμορφη, αυτοαναφερόμενη και συνήθως αποσπασματική συλλογική (αντί)δραση σε πραγματικό «εξισωτικό δικαίωμα»⁶⁰ και σε γνήσια «οργανωμένη αντιδύναμη»⁶¹, που δεν λειτουργεί απλά ως άμυνα του αδύναμου στη βούληση του ισχυροτέρου, αλλά ως μηχανισμός ουσιαστικής διαβούλευσης, συναίνεσης και κατάκτησης προταγμάτων κοινωνικής δικαιοσύνης. Τίθενται έτσι οι θεσμικές βάσεις για την επίτευξη και διατήρηση μιας *μερικής ισορροπίας δυνάμεων*. Υπό τους όρους αυτούς, η συνδικαλιστική ελευθερία «εκφράζεται ως διαρκής δύναμη αμφισβήτησης και περιορισμού της καπιταλιστικής κυριαρχίας, ενώ ταυτόχρονα σηματοδοτεί την ιστορική προοπτική χειραφέτησης της εργασίας και της κοινωνίας γενικότερα»⁶².

Επομένως, η κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας στο συνταγματικό κείμενο, εκτός των συμβολικών συμπαραδηλώσεών της –οι οποίες κάθε άλλο παρά πρέπει να υποτιμώνται–, εισφέρει στο συνταγματικό σύστημα ένα κανονιστικό δυναμικό, που είναι, *prima facie*, ελάχιστα αντιληπτό. Χωρίς υπερβολή, θέτει, στη συνάρθρωσή της με την αρχή του κοινωνικού κράτους και την κοινωνική δημοκρατία, τις βάσεις για ουσιαστική ενδυνάμωση της ατομικής και της κοινωνικής αυτονομίας. Η θεσμική αυτή λειτουργία είναι, βέβαια, δυνητική: Κρίσιμη αναδεικνύεται εν προκειμένω όχι μόνο –ή ίσως όχι τόσο– η συνταγματική κατοχύρωση, αλλά η επαλήθευσή της στη συνταγματική πραγματικότητα.

V. Κοινωνική δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και συνδικαλισμός στην παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα

Η σύγχρονη συνταγματική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από δύο σύμφυτα μεταξύ τους φαινόμενα: Την *παγκοσμιοποίηση*⁶³ και την *υποχώρηση του κράτους πρόνοιας*⁶⁴. Η ανα-

60. Βλ. Στ. Μουδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 5), σελ. 251.

61. Βλ. Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *ό.π.* (σημ. 28), σελ. 17.

62. Στο ίδιο, σελ. 19.

63. Πρβλ. τελείως ενδεικτικά Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης»*, 2000, Α. Giddens, *Ο τρίτος δρόμος. Η ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, 1998, σσ. 47 επ., D. Held/A. McGrew, *Globalization/Anti-Globalization*, Cambridge 2002, M. Shaw, *Global society and international relations*, Cambridge 1994. Βλ. όμως Α. Rugman, *The end of globalization*, New York 2001.

64. Βλ. ενδεικτικά Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος. 1973-1990*, 1994, σ. 159 επ., Ξ. Κοντιάδης, «Η λειτουργία του κοινωνικού κράτους τη δεκαετία του '90», στο: Γ. Σωτηρέλης/Απ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η δυναμική της Δημοκρατίας στη δεκαετία του '90*, 1999, σσ. 271 επ., Σ. Ρομπόλης/Μ. Χλέτσος, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους*

τροπή ήδη από τη δεκαετία του 1970 των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων στα οποία βασίστηκε ο κεϋνσιανός συμβιβασμός, αποτέλεσε την αιτία για την αμφισβήτηση τόσο του παρεμβατικού ρόλου του κράτους όσο και του κοινωνικού κράτους. Από τη δεκαετία του 1990, μάλιστα, παρατηρείται μια σταδιακή επικράτηση νεοφιλελεύθερων στην ουσία τους πολιτικών, οι οποίες τείνουν να αποδομήσουν βασικούς θεσμούς του κοινωνικού κράτους, όπως είναι ιδίως η κοινωνική ασφάλιση, τα συστήματα της δημόσιας υγείας και εκπαίδευσης κ.ο.κ.

Παράλληλα, η εντεινόμενη διαρροή αρμοδιοτήτων του εθνικού κράτους προς διακυβερνητικούς και υπερεθνικούς θεσμούς επιταχύνει τους ρυθμούς αποδυνάμωσής του. Η οικονομική, ιδίως, παγκοσμιοποίηση και η αδυναμία του κράτους να αντιμετωπίσει με επάρκεια μείζονος σημασίας προβλήματα με υπερεθνικές διαστάσεις, όπως είναι λ.χ. η τρομοκρατία, οι οικονομικές υφέσεις, η μόλυνση του περιβάλλοντος, η μετανάστευση κ.ο.κ., θέτουν επί τάπητος το ζήτημα των εξουσιών που διαθέτουν σήμερα οι εθνικές κυβερνήσεις.

Στο πλαίσιο αυτό της παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας, της κρίσης του κοινωνικού κράτους και της απίσχνασης των εξουσιών των εθνικών κυβερνήσεων, το συνδικαλιστικό κίνημα καλείται να ανταποκριθεί σε σειρά νέων προκλήσεων. Από τη μια πλευρά, πρέπει να υπερβεί τις εγγενείς αδυναμίες του, όπως η απουσία επαρκούς ανεξαρτησίας και αυτονομίας απέναντι στην κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα, η χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα, η απουσία πρόσφορων συνδικαλιστικών πρακτικών κ.ά.⁶⁵ Από την άλλη, οφείλει να επιτελέσει τον ρόλο του ως αναντικατάστατου υπερασπιστή των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των εργαζομένων, σε συνθήκες νεοφιλελεύθερης πίεσης και επιστροφής του ατομικισμού⁶⁶.

Η εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών του συνδικαλιστικού κινήματος συνιστά ταυτόχρονα συνταγματική εγγύηση του κοινωνικού κράτους και πολιτικό ανάχωμα στις προσπάθειες για την αποδιάρθρωσή του. Η αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει η συνδικαλιστική ελευθερία στους εργαζομένους για τη διεκδίκηση αιτημάτων τους και τη συμμετοχή τους στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που τους αφορούν αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μορφές υπεράσπισης των κεκτημένων του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής δημοκρατίας.

πρόνοιας, 1995, σσ. 13 επ., Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.* (σημ. 63), σ. σ. 334 επ., του ιδίου, «Κράτος πρόνοιας», δικαιώματα και «συντεχνίες», στο: Κ. Σπανού (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 53), σσ. 111 επ., Δ. Χαραλάμπης, *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, 1998, σσ. 221 επ.

65. Πρβλ. Θ. Κατσάνεβας, *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 113 επ., 145 επ., Γ. Κουκουλές, *ό.π.* (σημ. 6), σσ. 25 επ., Αλ. Μητρόπουλος, «Νεοφιλελευθερισμός και συνδικάτα», στο: Κ. Σπανού (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 53), σσ. 123 επ., Γ. Τουτζιαράκης, «Κρίση των συνδικάτων: Οργανώσεις καθολικής αλληλεγγύης ή λειτουργικό εξάρτημα της κοινωνίας των 2/3;», στο: Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 217 επ.

66. Πρβλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *ό.π.* (σημ. 42), σελ. 170, Θ. Παπαϊωάννου, «Η νομική προστασία των εργαζομένων και το πρόβλημα της ανεργίας: Μια παρεξηγημένη σχέση», στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, *ό.π.* (σημ. 42), σσ. 176 επ.

Η πίεση που ασκείται στους θεσμούς του κοινωνικού κράτους προκαλούν, αν και συχνά ελάχιστα ορατές διά γυμνού οφθαλμού, νομικοπολιτικές εντάσεις, με επίκεντρο το οικονομικό Σύνταγμα και την αρχή του κοινωνικού κράτους. Τις εντάσεις αυτές διευθετεί ολοένα και περισσότερο η δικαιοσύνη. Έτσι, τα δικαστήρια καλούνται, με αυξανόμενους ρυθμούς, να κρίνουν τη συνταγματικότητα νομοθετικών ρυθμίσεων και διοικητικών πρακτικών, οι οποίες συγκρούονται με την ανωτέρω συνταγματική αρχή. Η κυριαρχία της παγκοσμιοποίησης και η ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού διαμορφώνουν συνθήκες που επηρεάζουν άμεσα τη συνταγματική πραγματικότητα και επιδρούν στο έργο του ερμηνευτή του Συντάγματος. Είναι επομένως υπαρκτός ο κίνδυνος της σταδιακής, με διαφορετική κάθε φορά ένταση και σε διαφορετική έκταση, έκπτωσης του κανονιστικού περιεχομένου της αρχής του κοινωνικού κράτους.

Στη δίνη της θεσμικής, πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης του κοινωνικού κράτους βρίσκονται ιδίως οι *μισθωτοί*. Εκείνο που διακυβεύεται πρωτίστως είναι η ίδια η *ατομική και συλλογική αυτονομία* τους, δηλαδή η δυνατότητα *αυτοκαθορισμού* τους. Συνακόλουθα, τίθεται σε αμφισβήτηση το *συνολικό δημοκρατικό και κοινωνικό «ισοζύγιο»* του κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Η αποδυνάμωση των αιτημάτων για ουσιαστική ισότητα και ουσιαστική ελευθερία απομακρύνει την προοπτική πραγμάτωσης του θετικού περιεχομένου τόσο της αξίας του ανθρώπου όσο και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Υπό τους όρους αυτούς ο αντισταθμιστικός και εξισορροπιστικός χαρακτήρας της συνδικαλιστικής ελευθερίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Μάλιστα, δεν εξαντλείται στις σχέσεις εργαζομένων-εργοδοσίας, αλλά αποκτά ευρύτερες διαστάσεις. Καταλαμβάνει, όπως σημειώθηκε, το σύνολο σχεδόν των μεγάλων διακυβευμάτων που αντιμετωπίζουν το κοινωνικό κράτος και η κοινωνική δημοκρατία. Αναδεικνύεται έτσι με απτό τρόπο ο πολιτικός χαρακτήρας του συνδικαλισμού και επιβεβαιώνεται η λειτουργία της συνδικαλιστικής ελευθερίας ως *προκεχωρημένης θέσης μάχης των εργαζομένων* απέναντι στην ασυδοσία της ανεξέλεγκτης αγοράς και τις δομικές ανισότητες του καπιταλισμού. Η εν λόγω συνταγματική ελευθερία διαπλάθει –και μάλιστα πολλαπλασιαστικά– το κανονιστικό της δυναμικό σε συνδυασμό με την αρχή του κοινωνικού κράτους και τις άλλες συνταγματικές διατάξεις που θεμελιώνουν την κοινωνική δημοκρατία. Το κανονιστικό αυτό δυναμικό οριοθετεί τη διακριτική ευχέρεια τόσο του κράτους όσο και της (ιδιωτικής) εργοδοσίας να ανατρέπουν κοινωνικά κεκτημένα και να επιβάλλουν την απόλυτη κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας. Στον δήθεν «ορθολογισμό» του νεοφιλελευθερισμού το κοινωνικό κράτος προβάλλει την κοινωνική δικαιοσύνη. Και, στην αγοραία λογική του καπιταλισμού, προτάσσει την κοινωνική αλληλεγγύη.

Όλα αυτά τα επίπεδα πολιτικής έντασης και κοινωνικής σύγκρουσης αποτιμώνται θεσμικά και συνταγματικά. Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους και της συνδικαλιστικής ελευθερίας περικλείει, εκτός από κανονιστικό δυναμικό, ένα τεράστιο συμβολικό, παιδαγωγικό και ιδεολογικό φορτίο. Θεμελιώνει συνταγματικά και νομιμοποιεί πολιτικά τόσο μια «επιθετική», διεκδικητική και συμμετοχική συνδικαλιστική δράση, όσο και μια προκεχωρημένη θέση μάχης για τη στερέωση και την ενδυνάμωση της κοινωνικής δημοκρατίας.

VI. Συμπέρασμα

Το Σύνταγμα του 1975 κατοχυρώνει για πρώτη φορά στη συνταγματική μας ιστορία τόσο την αρχή του κοινωνικού κράτους όσο και τη συνδικαλιστική ελευθερία. Διαμορφώνει έτσι τους αναγκαίους θεσμικούς όρους για τη θεμελίωση της κοινωνικής δημοκρατίας. Τα κοινωνικά δικαιώματα, ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία και η κοινωνική οριοθέτηση της ατομικής ελευθερίας, από τη μια πλευρά, και η συνδικαλιστική ελευθερία, με κύριες εκφάνσεις τη συλλογική αυτονομία και το δικαίωμα της απεργίας, από την άλλη, αναπροσδιορίζουν και επεκτείνουν τη συνταγματική ύλη. Παράλληλα, θέτουν τις κανονιστικές βάσεις αφ' ενός για τη σχετικοποίηση της στεγανής διάκρισης κράτους-κοινωνίας και αφ' ετέρου για μια δικαιότερη αναδιανομή του πλούτου και των άλλων κοινωνικών και πολιτικών πόρων με βάση την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Πράγματι, η κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και, συνακόλουθα, η αναγνώριση σε θεσμικό επίπεδο των κοινωνικών συγκρούσεων αποτελούν δύο από τις σημαντικότερες τομές που επέφερε το Σύνταγμα προς την κατεύθυνση αυτή. Σε ερμηνευτικό συσχετισμό με την αρχή του κοινωνικού κράτους, η εν λόγω ελευθερία διεισδύει στο σύνολο σχεδόν του συνταγματικού συστήματος και διαχέει την ιδιαίτερη θεσμική λογική της. Εμπλουτίζει κυρίως το περιεχόμενο της δημοκρατικής αρχής, προσδίδοντάς του περισσότερο συμμετοχικό και πλουραλιστικό χαρακτήρα. Η λειτουργία της αυτή στον καθορισμό της ειδικότερης μορφής του πολιτεύματος δοκιμάζεται στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα, λόγω κυρίως της κρίσης του κοινωνικού κράτους και της ενδυνάμωσης των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων. Στο πλαίσιο αυτό, ο συνδικαλισμός, ως εξισορροπιστικός μηχανισμός των σχετικών συγκρούσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, καλείται να διαδραματίσει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην προάσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων και, κατ' επέκτασιν, στη διάσωση του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής δημοκρατίας.